

LÉON PROUVOST

RAPHAËL
(VAR)

RAPHAËL, LE

22 Mars

1907

Paris - Exposition
6 n° 2. Mars
L.H.

La Bonne Graine

Je salue avec d'autant plus de plaisir
l'apparition du Journal éducatif
"La Bonne Graine" que m'intéressant
beaucoup à ces journaux populaires,
je vous avais adressé il y a peu de
temps le journal italien "Il seme"
sur le modèle duquel vous allez lancer
"La Bonne Graine".

Faites moi le
plaisir de m'adresser une vingtaine
de numéros pour les camarades
d'ici qui s'intéressent à la question
Mera d'avance

et dévoué

L. Prouvost

Li 0,50 c

en timbre

BIJDRAGE

De Italiaanse "Il Seme" en de Belgische "La Bonne Graine - Het Goede Zaad"

Een geval van verwantschap tussen twee socialistische propagandaperiodieken, gericht op de arbeidersklassen

Silvia Dominici, postdoctoraal onderzoeker aan de Universiteit van Pérouse (Italië)

Het initiatief van een aantal Belgische socialisten, om een tijdschrift uit te geven in het Frans, later in het Vlaams, dat zich rechtstreeks inspireerde op een socialistische propagandaperiodiek voor boeren (ontstaan in de Umbrische stad Terni in 1901, later uitgegeven te Rome tot in 1915), levert nog maar eens het ondubbelzinnig bewijs dat er een circulatie op continentaal niveau bestond van themata, ideeën en middelen tot de verspreiding van het socialistische woord in de periode van de Tweede Internationale - een gegeven dat nog maar weinig het onderwerp van onderzoek is geweest. Van meerdere kanten is reeds op de noodzaak gewezen om de veelvuldige, frequente banden en de wederzijdse beïnvloeding tussen de exponenten van het Italiaanse en Belgische socialisme te reconstrueren; een aantal figuren zoals Emile Vandervelde en Jules Destrée

waren - zij het dan om diverse redenen - namelijk erg bekend in Italië, en hun werken, vooral die van Vandervelde, werden herhaaldelijk vertaald⁽¹⁾.

"Il Seme. Quindicinale per i contadini", opgericht door de Umbrische journalist Francesco Paolini, behoorde tot de weinige socialistische periodieken die verspreid werden over een groot deel van het nationaal territorium, en was daarvan het enige dat uitdrukkelijk werd opgericht met de plattelandsbevolking als doelgroep. De landarbeiders manifesteerden zich aan het begin van deze eeuw als protagonisten in het aansteken van syndicale strijdhaarden en werden in bepaalde gebieden in Italië het sterkste en best georganiseerde socialistische proletariaat; in 1901 hielden ze het eerste nationaal congres van de nieuwe syndicale organisatie, de "Federazione nazionale dei lavoratori della terra". Naast deze veelomvattende sectoren van dagloners, loontrekkers, pachters enz. die zich organiseerden onder de socialistische partijvlag, bleven in andere gebieden grote groepen van de plattelandsbevolking bestaan die onontvankelijk voor, of zelfs vijandig tegenover de socialistische ideologie bleken, omdat ze nog hoofdzakelijk aan de invloed van de clerus of de lokale notabelen onderworpen bleven, en eerder bang en wantrouwig waren waar het nieuwigheden betrof. Dit was een gemeenschappelijk probleem voor het socialisme in de verschillende Europese landen, en het vereiste adequate en steeds nieuwe antwoorden van de kant van de elite die verantwoordelijk was voor de propaganda. "Il Seme" rangschikt zich dus onder deze pogingen tot antwoord.

Om het belang van deze periodiek in het panorama van de socialistische Italiaanse pers beter te begrijpen, dienen we in de eerste plaats kort haar karakteristieke en originele kenmerken te schetsen, en vooral de redenen van haar succes en de culturele politiek waarop men zich inspireerde, te belichten. "Il Seme" behoort tot die grote stroom aan werken met educatieve doeleinden, die een groot deel uitmaakten van wat door de socialisti-

sche partij uitgegeven werd, en die de voorwaarden moesten scheppen om de diepe vijandigheid van de boer tegenover al wat nieuw en onbekend was, te bestrijden. Het tweewekelijkse tijdschrift karakteriseerde zich door een **eenvoudig taalgebruik, vaak ontleend aan de katholieke traditie**, en door de nadruk op de morele aspecten van de socialistische leer. De verzameling aan gegevens over deze periodiek vormt een rijke bron aan uitgangspunten voor de studie van de mentaliteit en de cultuur van de Italiaanse arbeiders- en landbouwersbeweging in een context die tot dan toe gedomineerd werd door een voornamelijk katholieke en apolitieke cultuur, en voor de studie van de invloed en de druk die werd uitgeoefend door de verschillende Europese socialistische tradities. Om de doelstellingen van de klassenstrijd te verkondigen, werd gebruik gemaakt van literaire lokroepen, naast reflecties en themata die ontsproten aan de onmiddellijke proletarische eisen, en die ertoe neigden de paradigma's voor een nieuwe cultuur te creëren. De periodiek van Paolini goot de politieke boodschap, gericht aan de boeren, in de vorm van een belofte tot sociale bevrijding, en stelde door middel van een taalgebruik doorspekt met de katholieke traditie, de creatie van een nieuwe wereld als objectief, waarin rechtvaardigheid en broederlijkheid eindelijk zouden zegevieren.

Deze voorstelling van het socialisme als een nieuwe moraal, **een nieuw ethisch credo**, een "*onderdompeling in de oorspronkelijke waarden*", is in verband gebracht met een fenomeen van "*aanpassing van het christianisme*"⁽²⁾, dat kaderde in een secularisatieproces binnenin de Italiaanse maatschappij. Eén van de fundamentele kenmerken in de propaganda van "Il Seme" was het prediken van antiklerikalisme, maar met respect voor religiositeit; dit kaderde in het perspectief op een socialisme dat zich tot doel stelde formuleringen en handelwijzen van het christianisme te recupereren, zonder evenwel te verzaken aan de kritiek op het kerkelijk instituut, en dat aan de andere kant de legitimiteit en wenselijkheid voor de

arbeidersbeweging opperde om zich de antiklerikale strijd eigen te maken, die tot dan toe gevoerd werd door exponenten van de niet-proletarische klassen. In de artikels werd er namelijk nadruk op gelegd dat men absoluut niet mocht overkomen als de vervolgers van de religie, en men pleitte voor een nieuwe religiositeit waarvan de kenmerken de vrucht waren van een complexe culturele en ideologische stratificatie gevormd in de voorafgaande decennia⁽³⁾.

Deze **prediking van het socialisme in een "religieuze" terminologie** in de artikels van "Il Seme", vertoonde vele nuances: van respect voor de gelovige arbeiders, tot de verspreiding van verzen uit het Evangelie, van het opstellen van catechismussen voor de arbeiders, tot het schetsen van een Christusfiguur die zich ontpopte tot een socialistisch prediker; toch ontbreken geen aanwijzingen van hun verwerping van de katholieke moraal - hoewel ze vaak door hen omarmd werden van een transcendent discours. Het ethisch aspect van het socialisme primeert dus, en men vindt, naast de "*eerste socialist*" Christus, verscheidene hypothesen terug over de interpretatie van religieuze onderwerpen. Dit kaderde in de progressieve politisering van landbouwgebieden die in Italië aan het begin van de eeuw het terrein bij uitstek werden van de confrontatie tussen katholieken en socialisten, beiden verwickeld in de concurrentiële strijd om de "*controle op de zielen*"⁽⁴⁾ van de plattelandsbevolking.

"Il Seme" was een orgaan dat specifiek geconcipteerd was als een instrument van elementaire - ook wel als "fundamenteel" gedefinieerde - propaganda, gericht op de boeren⁽⁵⁾. Die vooropstelling vertoonde, vergeleken met de socialistische pers die op dat moment in circulatie was, originele kenmerken. In al die periodieken, ook in diegene die op lokale schaal werden verspreid, werd wel ruimte voorzien voor propaganda, waarbij thema's werden aangesneden die verband hielden met het tot stand komen van de socialistische maatschappij, of artikels voor vrouwen of andere aanverwante onderwerpen om de lezer te onder-

richten enz. Nochtans bleef in diezelfde periodieken een ruime plaats voorbehouden aan lokale kronieken en aan de discussies over interne politieke gebeurtenissen binnen het partijleven. De **methode van de "fundamentele propaganda"** daarentegen, die alle pagina's van "Il Seme" besloeg, nam enkel algemene thema's in beschouwing, en die vooropstelling kwam tegemoet aan de interesse van zowel lezers als propagandisten die ervan gebruik maakten. Volgens de intentie van de promotoren moest die formule toelaten af te stappen van de droge polemieken, die vaak de pagina's van de partijpers - ook op lokaal niveau ⁽⁶⁾ - in beslag namen; in de plaats daarvan moest men de socialistische boodschap bevattelijk maken voor een zo omvangrijk publiek als maar mogelijk was, en het bewustzijn van de arbeiders doordrenken van een onverdeeld positief idee van het socialisme, en niet van een particuliere stellingname op syndicaal en economisch vlak. Het **programma van Paolini's periodiek**, herhaald in verscheidene afleveringen, vatte dit goed samen :

"1. De aandacht trekken van al wie onverschillig is uit onwetendheid of uit een foutief principe van gelatenheid over miserie en onrechtvaardigheid - een denkfout die hen doet geloven dat dit niet-remedieerbare kwalen zijn - en vestigen op problemen die de arbeidersklasse aangaan.

2. Gecomplieerde kwesties vereenvoudigen en ze zo formuleren dat ook minder gevormde geesten alles verstaan wat we schrijven.

3. Het volk opvoeden en ertoe aanzetten de gewoonten en vooroordelen te laten varen die schadelijk zijn en het belemmert zich te verheffen.

4. De ideeën van het socialisme verspreiden en verklaren van a tot z, zoals de meester aan de kinderen de eerste beginselen van het onderricht bijbrengt.

5. Tonen hoe we onze ideeën kunnen realiseren" ⁽⁷⁾.

Volgens dit programma moest men dus de boeren en de minder geschoolde mensen de middelen verschaffen om de zaken te begrijpen. Voor de socialisten die aanhangers waren van de "fundamentele propaganda", moest de strijd tegen het vooroordeel met een geduldig programma ge-

voerd worden, met nadruk op het educatieve aspect, in die zin dat enkel de nederlaag van de onwetendheid de neofieten ontvankelijk zou kunnen maken voor de socialistische ideologie. Indien "Il Seme" een onmiskenbaar succes had als propagandatijschrift, dan is dit zeker te danken aan zijn editoriale inkleding en de verspreiding van de argumenten in zijn vier bladzijden, gevormd van één enkel blad. De eenvoudige taal en dialogen maakten het vlot leesbaar voor ongeschoolde mensen, en de illustraties en prenten hielpen hen bij het begrijpen. Er werd veel gebruik gemaakt van zegswijzen, slagzinnen, anekdotes en gebeden afkomstig uit de "verheven" cultuur en uit de volkse tradities, vooral van Franse en Russische, maar ook van Engelse, Duitse en Belgische auteurs, wat toeliet op synthetische en klare wijze de boodschap over te brengen. Speciale nummers, gepubliceerd n.a.v. de eerste mei, de verkiezingen of andere bijzondere gelegenheden, haalden 100.000 tot zelfs 200.000 kopieën ⁽⁸⁾. Paolini was de verslaggever voor het bestuur van de PSI op het internationaal socialistisch congres van Stuttgart in 1907, en in die functie gewaagde hij van een gemiddelde oplage van 30.000 kopieën, die bij agitatie of verkiezingen kon oplopen tot 100.000 ⁽⁹⁾.

Door het succes van zijn formule, sloten andere initiatieven zich in Italië aan bij "Il Seme", zijn editoriale stijl en zijn propaganda-concept; zo zag onder andere een imitatie met republikeinse grondslag het licht, maar ook één van katholieke strekking, en in 1924-1925 een communistische.

En zo ontstond ook een **Belgische periodiek**, "La Bonne Graine", geïnspireerd op het Italiaanse tweewekelijkse tijdschrift. In zijn verslag aan het internationaal socialistisch congres, stelde Georges Maes, secretaris van de Belgische Werkliedenpartij, na zijn betoog over de belangrijker pers :

"Signalons encore l'apparition récente d'un petit journal illustré "La Bonne Graine", dont le modèle a été le "Seme" italien, organe destiné au grand public souvent incompréhensif et qui se vend à raison d'un

ADMINISTRATION CENTRALE
CAFÉ ET SALLES DE RÉUNION
MAISON DU PEUPLE
Rue Joseph-Stevens, 17, 19, 21

FABRIQUES DE PAINS
Rue de la Gendarmerie, 5
Quai des Charbonnages, 78

VASTES DÉPÔTS DE CHARBONS
Quai de l'Industrie, 125, Molenbeek
CHARBONS DE MARIEMONT

GRANDS MAGASINS
DE
CONFECTIONS & NOUVEAUTÉS
Rue Joseph Stevens, 15

Boucheries à Bruxelles et à St-Gilles
20 SUCCURSALES
Dans l'Agglomération bruxelloise et Banlieue
POUR LE DÉBIT D'ÉPICERIES
ET DE CONSERVES ALIMENTAIRES

La Maison du Peuple

SOCIÉTÉ COOPÉRATIVE OUVRIÈRE DE BRUXELLES

SIÈGE SOCIAL :
Maison du Peuple, rue Joseph-Stevens, 13, 15, 17, 19, 21, 23

TÉLÉPHONES
Maison du Peuple : 1193. - Magasins de Charbons : 1348. - Fabrique de Pains, N° 1 : 1950.
Fabrique de Pains, N° 2 : 3247

Bonne Graine Del

Pour vente et livraison des marchandises suivantes :

	Bruxelles, le	190	1904 - 1 - BELGIUM
20.6.07	50 Copies d'une page		
	<i>Sans acquit,</i>		
	<i>Officiel</i>		
	<i>voir 11 bis</i>		

Rekening van "La Maison du Peuple" met betrekking tot "La Bonne Graine"

centime le numéro. Le tirage mensuel dépasse déjà 25,000 exemplaires pour l'édition française. Les souscripteurs s'engagent à le répandre chez les personnes qu'ils supposent susceptibles de devenir socialistes."⁽¹⁰⁾

Een aflevering van de Belgische periodiek, gevonden tussen de persoonlijke papieren van Francesco Paolini - nu bewaard bij zijn erfgenamen - bevestigt wat Maes zei : identiek aan "Il Seme" in de grafische aspecten, ondertiteling, ook in de afbeelding naast het titelhoofd, nl. een zaaïende boer⁽¹¹⁾. "Il Seme" kondigde ook zelf het ontstaan ervan aan :

"Het Belgische broertje is een tijdschriftje dat eigenlijk identiek is aan "Il Seme", een initiatief tot publikatie dat de socialisten van België een tijdje geleden hebben genomen, ter imitatie van het onze. Ze nemen vaak onze artikels over, en ze stellen ons voor dit eveneens te doen."⁽¹²⁾

Ook het programma van de periodiek was hetzelfde :

"Notre programme : 1. Simplifier les questions compliquées. 2. Faire comprendre nos idées. 3. Montrer comment on les réalise. 4. Atteindre les indifférents.

Les devoirs des amis : 1. Acheter, chaque mois, 10, 100, 1000 numéros selon votre bourse et distribuez-les utilement. 2. Amenez vos Camarades et vos groupes à imiter votre exemple. Attention ! On n'expédie franco que les commandes de plus de 300 numéros."⁽¹³⁾

Een brief gericht aan de redactie van de kersverse "La Bonne Graine" in Brussel om een twintigtal kopieën van de periodiek te vragen, kent zichzelf het auteurschap van het initiatief toe. De auteur schreef namelijk dat "La Bonne Graine" gelanceerd was op basis van de Italiaanse "Il Seme", waarvan hij voordien enkele afleveringen had opgestuurd. En daar waar het artikel van

Paolini's tijdschrift van zijn kant het uitkomen van een imitatie aankondigde, bevestigt deze brief deze band :

"Je salue avec d'autant plus de plaisir l'apparition du Journal éducatif "La Bonne Graine" que [sic] m'intéressant [sic] beaucoup à ces journaux populaires, je vous avais adressé il y a peu de temps le journal italien "Il Seme" sur le modèle duquel vous allez lancer "La Bonne Graine". Faites moi [sic] le plaisir de m'adresser une vingtaine de numéros pour les camarades d'ici qui s'intéressent [sic] à la question. (14)

Het Belgische tijdschrift verscheen met een onregelmatige periodiciteit, zoals de administratieve rapporten, die in het archief bewaard worden, en de postkaarten met klachten van abonnees aantonen ⁽¹⁵⁾; het is moeilijk exact te bepalen hoeveel nummers jaarlijks gepubliceerd werden, omdat er geen volledige collectie van de periodiek bewaard is. De laatst vindbare gegevens in archief over de laatste maanden van activiteit van de periodiek dateren van het midden van 1910, zowel voor de Franse editie als voor de Vlaamstalige ⁽¹⁶⁾.

De periodiek was verspreid over het ganse nationale territorium. Men vindt evenwel geen aanwijzingen van specifieke initiatieven naar de boeren toe, zoals bij de Italiaanse "Il Seme" het geval is. Doorheen de correspondentie van de redactie kan men vaststellen dat de bestellingen van verenigingen en afdelingen uit de meest diverse plaatsen afkomstig waren, en ook de sociale herkomst van de geabonneerden was erg gediversificeerd : van rurale gebieden tot vakverenigingen van leerlooiers en huidbewerkers, tot het syndicaat van de dockers in Antwerpen ⁽¹⁷⁾. Er laten zich wel enige verschillen opmerken tussen de twee tijdschriften. In "La Bonne Graine" lijken namelijk thema's verbonden aan de syndicale strijd te primeren, met de publikatie van korte berichten over de ontwikkeling van de coöperatie in België en Europa, of over de voortschrijdende innovaties in de industrie en wetenschap; deze verschillen weerspiegelen evenwel een sociale samenstelling van het Belgisch proletariaat die

verschilt van de Italiaanse, in het veel lager percentage landarbeiders; bovendien lijkt er minder ruimte te zijn geweest voor het utopisch en millenaristisch aspect dat zo typisch was voor het socialisme, gepropageerd door "Il Seme". Niettegenstaande deze verschillen - die moeilijk uit te diepen of te bevestigen zijn omdat er geen volledige collectie van de Belgische periodiek terug te vinden is - zijn de gelijkenissen met "Il Seme" evident : qua grafische vormgeving, motto, afbeeldingen, zelfs qua verspreidingsmodaliteiten en type van publiek dat men wenste te bereiken. Net zoals bij het Italiaanse tijdschrift, kwamen er immers verzoeken van afdelingen en verenigingen om de periodiek gratis te verdelen onder de arbeiders, als optimaal propagandamiddel :

"La Ligue ouvrière de Saint-Gilles applaudit aux efforts que vous faites pour répandre "La Bonne Graine". Pour vous prouver que son encouragement n'est pas platonique, malgré l'état de ses finances, elle m'a chargé de vous prier de l'abonner, à titre d'essai, jusqu'à la fin de 1908 pour cent numéros. Nous comptons momentanément distribuer "La Bonne Graine" gratuitement aux membres qui assistent à nos séances mensuelles." (18)

Preciezer gegevens over de gezamenlijke oplage van "La Bonne Graine" en de Vlaamse editie "Het Goede Zaad" komen wel naar voor uit de correspondentie en de onkostennota's van de administratie van de periodiek ⁽¹⁹⁾. De titel van de Vlaamstalige editie, "Het Goede Zaad", kan men ook afleiden uit de tweetalige adressering op een postkaart aan de redactie van "La Bonne Graine" ⁽²⁰⁾; in een memorandum gericht aan Huysmans, die informatie wou over de mogelijkheid op kortingen, antwoordde de redactie dat een reductie eventueel mogelijk was op de verzendingskosten bij een bestelling van niet meer dan 10.000 exemplaren van "La Bonne Graine flamande" ⁽²¹⁾. Kopieën van "Het Goede Zaad" zijn niet teruggevonden, en de correspondentiestukken bewaard in het archief in Gent vormen tot nu toe de enige verwijzingsbronnen.

De episode van "La Bonne Graine" kan dus gerekend worden tot de feiten die bevestigen dat er een circulatie van ideeën en contacten bestond tussen de exponenten van het Europees socialisme van de Tweede Internationale - een gegeven dat nog maar ten dele is onderzocht - en meer bepaald tussen Italiaanse en Belgische socialistes, in het bijzonder tussen Paolini en E. Vandervelde⁽²²⁾; de directeur van "Il Seme" publiceerde bijvoorbeeld een propagandawerkje, en schreef in de inleiding gebruik te hebben gemaakt van een schema voor voordrachttechniek, opgesteld door Vandervelde. Veel strijdpunten van de leidende lagen van de socialistische partijen convergeerden naar dezelfde objectieven: het proletariaat opvoeden tot een nieuw klassebewustzijn, met als uitgangspunt de morele, ethische aspecten, zoals

de strijd tegen het onder arbeiders zo verspreide alcoholisme, de strijd voor vrouwenemancipatie, voor het algemeen stemrecht bijvoorbeeld aantonen. "La Bonne Graine - Het Goede Zaad" en "Il Seme" zijn een voorbeeld, en zeker niet het enige, van de instrumenten, gecreëerd door de Europese socialistische bovenlaag, in een stevige samenwerking om de socialistische boodschap binnen de arbeidersklasse doeltreffender te maken.

* Vertaling van: Silvia Dominici, "Il Seme" italiano e "La Bonne Graine - Het Goede Zaad" belga: un caso di filiazione tra due periodici di propaganda socialista diretta alle classe popolari, door Katrien Cuypers.

- (1) Vrij veel aanwijzingen, maar wat "verdrongen" in een algemenere context, over Italiaanse socialistes die contacten hadden met Belgen of verwezen naar hun geschriften, in het bijzonder over Enrico Ferri, in M. Ridolfi, *Il PSI e la nascita del partito di massa. 1892-1922*. Roma-Bari, 1992, pp. 51, 55-56, 262; A. Landuyt, *Socialismo belga e socialismo italiano tra '800 e '900*, in *Verso l'Italia dei partiti. Gli anni della formazione del PSI*, o. red. van M. Degl'Innocenti, Milano, 1993, pp. 166-190; bovendien ook S. Noiret, *Interventismo e socialismo nelle "Memorie" di Destrée*, in *Italia Contemporanea* (1983) nr. 152/153, pp. 135-147.
Voor de specifieke karaktertrekken van het Belgisch socialisme en de geschiedenis van de POB, raadpleegt men best: M. Rebérioux, *Il socialismo belga dal 1875 al 1914*, in *Storia del socialismo*, o. red. v. J. Droz, vol. II, Roma, 1974, pp. 387-400; G. Carpinelli, *I cento anni della socialdemocrazia belga*, in *Movimento operaio e socialista* (1986) nr. 3, pp. 477-488; S. Noiret, *Partiti politici e sistema politico in Belgio (1830-1980)*. Dallo stato nazionale allo stato federale: un percorso tra storia, sociologia politica e diritto pubblico, in *Ricerche di storia politica* (1990) nr. 5, pp. 87-128; A. Morelli en L. Mattewie, *Socialismo belga e "cette plaisanterie de parler ici flamand"*, in *Socialismo e nazione*, *Annali della Fondazione G. Brodolini* (1993-1994) nr. 1, pp. 63-78.
Voor de invloed van de verschillende Europese socialistische stromingen op de ideologie van de Partito socialista italiano en de circulatie van auteurs en vertalingen in Europa, een overzicht in G. Turi, *Aspetti dell'ideologia del PSI (1890-1910)*, in *Studi storici* (1980) nr. 4, pp. 61-74.
- (2) N. Zapponi, *Il ricordo di Babele. Note sull'idea di modernità*, in *Storia contemporanea* (1990) nr. 6, pp. 997-1046, p. 1023.
- (3) Over al deze aspecten, en over alle meer specifieke gegevens die in het vervolg van de tekst worden verschaft over de periodiek, zie S. Dominici, *La lotta senz'odio. Il socialismo evangelico del "Seme" (1901-1915)*. Milano, 1995.
- (4) C. Rossetti, in *Scrittura, confessione religiosa e mobilitazione politica nelle campagne. Una prospettiva storica e comparativa*, in *La cultura delle classi subalterne fra tradizione e innovazione*, *Atti del Convegno di studi*, Alessandria, 14-16/3/1985, o. red. van R. Botta, F. Castelli, B. Mantelli. Alessandria, 1988, pp. 307-324. Voor de traditie en verspreiding van het concept van de "socialistische Christus", zie F.P. Bowman, *Le Christ des barricades 1789-1848*. Paris, 1987.
- (5) "Men kan het beschouwen als één van de betere en minder kostelijke middelen tot verspreiding van de socialistische idee en opvoeding van het volk", in *Leggete e fate leggere questo giornale in famiglia e ai vostri conoscenti*, *Il Seme*, 1e halfmaandelijks aflevering, februari 1907.
- (6) *De interne geschillen binnen de Partito socialista italiano werden door enkele van zijn leden als de oorzaak gezien van de duidelijke afname van leden en afdelingen*, cfr. S. Varazzani en L. Mongini, *Relazione del Segretariato Centrale per il Congresso di Roma del 1906*. Frascati, Stabilimento Tipografico Italiano, 1906.
- (7) *Il nostro programma*, *Il Seme*, 1e halfm. afl., oktober 1907.
- (8) *Leggete qui*, *Il Seme*, 2e halfm. afl., augustus 1907, die een speciale editie met een oplage van 100.000 kopieën aankondigde voor de 1e afl. van oktober 1907, n.a.v. de antiklerikale manifestaties. Naast de nummers met speciale oplage n.a.v. de eerste mei, werden ook 100.000 kopieën gedrukt ter gelegenheid van de manifestatie tegen de levensduurte, aangekondigd in de 2e afl. van januari 1911 met betrekking tot de 2e afl. van februari, met de titel *In piazza per il pane e per il voto*; in *Il Seme*, 1e afl. van juli 1912 stond dat men voor het 2e nummer van juli 1912 in een oplage van 100.000 kopieën zou voorzien, om uitleg te verschaffen bij de nieuwe kieswet. Het tijdschrift *Sempre Avanti* van 28 februari 1909 maakt melding van een nummer van *Il Seme* met een oplage van 300.000 ter gelegenheid van de verkiezingen van 1909. Cfr. *Per le elezioni*, *Il Seme*, 1e afl. februari 1909, waarin men zelf twee verkiezingsnummers aankondigt met elk een oplage van 100.000 kopieën, die moesten verschijnen op 28 februari en 3 maart.

- (9) Rapport du Parti Socialiste Italien, in L'Internationale Ouvrière et Socialiste. Rapports soumis au Congrès Socialiste International de Stuttgart (18-24 Août 1907) par les organisations socialistes d'Europe et d'Amérique sur leur activité pendant les années 1904-1907, publié par le Secrétariat du Bureau Socialiste International, vol. VIII, tome 18, Genève, Minkoff Reprint, 1978, pp. 447-501.
- (10) Uit Le Parti Ouvrier Belge, op. cit., pp. 138-162, p. 140.
- (11) "La Bonne Graine - Petit Journal éducatif illustré pour tous ceux qui ne sont pas riches". Is niet gedateerd, en vermeldt enkel nog boven de hoofding "Deuxième année" en "n. 6". Onder de titel het motto "Qui sème, récolte". De aanspreking luidt : "Ce petit journal est en vente à 1 centime le numéro dans tous les locaux où il est des hommes dévoués à la cause des travailleurs". Het vermeldt geen uitgeverij, enkel het adres van de redactie-administratie, "Rue Joseph-Stevens, Bruxelles". De kopie van een nr. 1, op datum van de maand april 1907, wordt bewaard in het fonds Mertens in de Koninklijke Bibliotheek van Brussel. De kopie bewaard in het archief van Paolini kan geïdentificeerd worden met nr. 6 van 1908.
- (12) Il fratellino belga, in Il Seme, 1e afl. juni 1907.
- (13) Uit nr. 6, 2e jaargang (1908).
In Il Seme, 1e afl. juni 1907, wordt bovendien een artikel hieruit overgenomen, vertaald in het Italiaans : Le nuove idee, met de ondertekening Il fratellino belga.
- (14) Brief gedateerd 22 maart 1907, bewaard in het Archief en Museum van de Socialistische Arbeidersbeweging (AMSAB), fonds 138, doos 1, stuk 2. Een vergelijking met een ander stuk in dit archief leert ons dat de brief geschreven is door Léon PROUVOST, een militant uit het Franse departement VAR.
- (15) In een kasstuk van 28-6-1907 betreffende verzendingskosten is sprake van 26.000 kopieën die van nr. 3 werden verstuurd; in een kasstuk van 18-7-1907 van 25.000 exemplaren van nr. 4; in een kasstuk van 28-8-1907 van 20.000 exemplaren van nr. 5 : ibidem, doos 1, stuk 1. Na deze datum worden administratieve nota's schaarser. Huy klaagt omdat de 300 kopieën, besteld in november, niet waren aangekomen : postkaart van 20-1-1910 : ibidem, doos 1, stuk 5; de "Ligue Ouvrière du Canton de Saint-Hubert" klaagt erover nog niets ontvangen te hebben : postkaart van 2-9-1908, ibidem, doos 1, stuk 3.
- (16) De "Ligue Ouvrière de Laeken" besliste een abonnement te nemen van 500 exemplaren per nieuwe aflevering : brief van 14-6-1910, ibidem, doos 1, stuk 5. In een administratieve nota van 16-7-1910 is expliciet sprake van een verzending van oude nummers, 27.535 kopieën van nr. 4 (Franse ed.), en 8.040 van nr. 7 (Vlaamstalige ed.), ibidem, doos 1 stuk 1.
De redactie van een lokale krant van Marchienne vroeg "La Bonne Graine" de volledige tweede en derde jaargang, d.w.z. de nummers die verschenen in de jaren 1908 en 1909, in een brief met de hoofding "Echo de la Sambre", gedateerd 8-2-1910, ibidem, doos 1 stuk 5.
De "Société Coopérative Ouvrière de Namur" vroeg een abonnement aan, en vroeg ook duizend exemplaren uit de voorraad van vroegere nummers, brief van 31-1-1910, ibidem, doos 1 stuk 5.
Het Répertoire bibliographique de la Presse belge, 1789-1914. Bruxelles, 1961, p. 88, geeft 1907 tot 1910 als publicatieperiode van "La Bonne Graine".
- (17) Buiten reeds vermelde plaatsen, werden ook abonnementen aangevraagd door de jeune garde socialiste van Seraing, de lokale afdeling van de POB van Pironchamps, voor 650 exemplaren, en door Verviers voor nog eens 10 nummers : brieven van resp. 1-4, 9-4 en 3-5-1907; op een postkaart vanuit Luik, 12-8, vraagt men geen nummers meer toe te zenden, ibidem, doos 1 stuk 2. Andere abonnementen zijn gedocumenteerd door aanvragen van "L'Avenir Socialiste" van Seraing voor 1500 exemplaren, van de omgeving van Luik, van de "Union Ouvrière - Caisse de Secours Mutuels", van de directeur van de "Cercle libéral démocratique" van Maransart, van het "Syndicat des Ouvriers en Cuirs et Peaux" van Molenbeek, van de "Ligue Ouvrière de Saint-Gilles" voor 100 exemplaren, van het "Syndicat Général des dockers Wilen is Kunnen" van Antwerpen : correspondentiestukken van resp. 25-4, 5-5, 11-5, 12-5, 19-7, 27-7, 19-9-1908, ibidem, doos 1 stuk 3. Op een postkaart van Charleroi gedateerd 18-6-1909 wordt een abonnement aangevraagd, ibidem, doos 1 stuk 4.
- (18) Ibidem, doos 1 stuk 3, cit.
- (19) In onkostennota's is sprake van een verzending van 25.000 exemplaren van nr. 4 (Franstalige ed.) en van nr. 8 (Vlaamstalige) gedateerd 14-12-1908; in de nota van 6-1-1909 van 22.000 ex. van nr. 5 (Franstalige ed.) en nog eens 10.000 (Vlaamstalige). Voor 1909 heeft men enkel een tweede onkostennota gedateerd 15-12-1909, met de vermelding van 18.000 ex. van de Franstalige nr. 1 en 8.500 ex. van de Vlaamstalige nr. 5, ibidem, doos 1 stuk 1.
Vlaamstalige correspondentie : een postkaart dd. 4-5-1908 uit Gent; uit Merxem, 17-7 en 30-7-1908, ibidem, doos 1 stuk 3; uit Antwerpen een brief van het syndicaat van de "dockers", ibidem, cit.
- (20) Postkaart uit Gent van 4-5-1908, cit.
- (21) Memorandum gedateerd 19-5-1909, ibidem, doos 1 stuk 4.
- (22) Il Seminatore, Perché siamo socialisti. Roma, Società editoriale di Propaganda Socialista, 1912, 2a edizione.